

Амелічева Л.П.

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права і процесу,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
<https://orcid.org/0000-0003-0526-5393>*

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ОСОБИСТЕ ЖИТТЯ ТА НА ГІДНІ УМОВИ ПРАЦІ

**JEL Classification: K 38
SECTION "LAW": Право**

Анотація. Статтю присвячено вивченню соціально-правового феномена гендерної ідентичності людини крізь призму теорій прав людини та гідної праці, а також виявленню проблем легітимації визначення гендерної ідентичності у чинному національному законодавстві.

Сформоване авторське бачення щодо належності гендерної ідентичності до лексико-семантичних полей понять «право на особисте життя» та «право на гідну працю», які відносяться наразі до 4-го покоління прав людини.

Запропоновано розробити окремий законопроект «Про гендерну ідентичність», керуючись міжнародно-правовими стандартами «Джок'якартські принципи».

Ключові слова: обмеження, право на гендерну ідентичність, право на особисте життя, право на самоідентифікацію, право на гідні умови праці.

Annotation. The article is devoted to highlighting the synergistic effect of essential features of gender identity as the basis of this study through the prism of theories of human rights and decent work, as well as defining the problems of legitimizing this concept as an object of human rights to the inviolability of private life and decent working conditions in national legislation.

The analysis of special literature, statistical data, the state of national legislation allows us to state that in Ukraine the concept of gender identity as an object of rights to privacy and decent working conditions has not been systematically and comprehensively studied in jurisprudence.

The study of the historiography of the concept of "gender identity" from the second half of the twentieth century to the present allows us to conclude that this concept was originally formed mainly as an element of the conceptual apparatus of psychological science, gradually became general science. Now this concept is being actively researched and institutionalized in the humanities. In the human sciences, gender identity has three main modalities: psychophysiological, social, and personal. Due to these modalities, this concept began to be actively explored in legal science in the late twentieth century.

It was found that at the legislative level, the term "gender identity" is used by the legislator in fragments, only in anti-discrimination legislation in the field of labor and employment, without fixing its definition.

It is proposed to develop the draft Bill "On Gender Identity", guided by the "Yogyakarta Principles". It would be desirable to establish a clear definition of gender identity, the procedure for its legal recognition and legal mechanisms to protect the rights of transgender people, especially the rights to privacy and decent working conditions.

Keywords: restrictions, the right to gender identity, the right to privacy, the right to self-identification, the right to decent working conditions.

Вступ

Із динамічним розвитком 4-го покоління прав людини в суспільному житті світової спільноти у другій половині ХХ століття формуються новітні права, такі як право на особисте (приватне) життя, право на гідні умови праці (гідну працю) тощо. Такі права базуються на незалежності і альтернативності особи у виборі правомірної поведінки, яка базується на автономії людини, у межах єдиного правового поля, норм моралі та релігії [1]. Ці новітні права випливають із фундаментальних прав людини на життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність, безпеку й працю. У ХХІ столітті у лексико-семантичні поля (як особливі системоутворюючі одиниці, що володіють складною і досить своєрідною структурою, складові елементи яких пов'язані між собою парадигматичними відносинами [2]) права на особисте життя [3, с. 3–4] і права на гідну працю [4, с. 233–234] увійшло новітнє поняття «гендерна ідентичність». Наразі це поняття залишається малодослідженим в правовій науці. До того ж і законодавець лише фрагментарно використовує термін «гендерна ідентичність» на законодавчому рівні в сфері праці і зайнятості.

Розробці поняттю «гендерна ідентичність» у світлі теорії прав людини та концепції гідної праці присвячено багато наукових доробків вчених-правознавців, правознавців, фахівців-юристів таких, як Л. Амелічева [5], С. Бреус [6], В. Гербут [7], Р. Колер, Дж. Ерт [8], А. Свящук [9], Я. Товпеко [10], Т. Хаммарберг [11], М. Ходаківський [12] й ін. Наукова логіка, системність та чіткість цих досліджень поступово сприяють інституалізації цього поняття в юриспруденції. Однак, все ж таки комплексного дослідження змістовного контексту багатогранного й поліфункціонального поняття «гендерна ідентичність» як об'єкта прав людини на особисте життя й на гідні умови праці у вказаних працях не проводилося.

Метою статті є висвітлення синергетичного ефекту істотно-суттєвих ознак гендерної ідентичності як засновку цього дослідження крізь призму теорій прав людини та гідної праці, а також виявлення проблем легітимації цього поняття як об'єкта прав людини на особисте життя й на гідні умови праці у національному законодавстві.

Результати

В 1955 році поняття «гендерна ідентичність» вперше було використано у роботах американських вчених Дж. Мані, Дж. Г. Хемпсон та Дж. Л. Хемпсон, присвячених вивченню транссексуальних та інтерсекслюдей [13; 14]. Нині у науковому вжитку «гендерна ідентичність» – це вже багатозначний життєвий і загальнонауковий термін, що виражає ідею постійності, тотожності, спадкоємності індивіда і його самосвідомості. Цей термін у науках про людину має три головні модальності: психофізіологічну, соціальну і особисту, що й обумовлює його належність до систем понять права на особисте життя та на гідну працю, суб'єктами яких є люди, більшість з яких майже половину або більше свого життя присвячують саме активній трудовій діяльності.

Гендерна ідентичність у своїй конструкції поєднує дві компоненти, базовою системоутворюючою серед яких є «ідентичність». В етимологічному та лексичному значенні під словом «ідентичність» (від лат. *identicus*) розуміється тотожність, повне співпадіння [15, с. 236]. Цей термін був вперше використаний американським філософом і психологом У. Джеймсом в 1890 році в його праці «Принципи психології» [16].

Інший термін «гендерний» є прикметником до слова «гендер», який і слід розглянути більш детально у контексті цього дослідження. В англійській мові слово «gender» спочатку означало рід у граматиці. Дж. Мані у 1955 році запропонував його використовувати для термінологічного розрізнення біологічної статі та соціальної ролі людини [17, с. 223]. Але широкого поширення поняття «гендер» у науці набуло лише на початку 1970-х років завдяки розвитку феміністського руху та феміністської теорії. Феміністські теоретики використовували поняття «гендер» як

аналітичну категорію для того, щоб відокремити статеві відмінності, зумовлені біологією, від форм поведінки та якостей, які вважаються в суспільстві «чоловічими» чи «жіночими» [18]. Розмежування понять «гендер» і «стать» дозволило поставити під сумнів звичайні уявлення про «біологію як долю» [19] і завдяки цьому сприяло суттєвому розширенню горизонтів соціальних та гуманітарних наук, в яких раніше таке розмежування не було предметом наукового інтересу [20].

У пострадянську науку поняття «гендер» увійшло на межі 1980-х і 1990-х років разом із становленням наукової галузі гендерних досліджень [21]. На початку ХХІ століття поняття «гендер», яке протиставлене поняттю «стать» в усьому світі, у тому числі й у пострадянських країнах, почало широко використовуватися в соціальних науках [22], і в юриспруденції також.

В сучасній правовій науці, яка базується на засадах нового типу світогляду – людиноцентризму, є великий запит на студіювання поняття «гендерної ідентичності» як об'єкта прав людини на особисте життя й на гідні умови праці на теоретико-правовому і законодавчому рівні.

По-перше, необхідно провести дослідження поняття «гендерної ідентичності» як об'єкта прав людини на особисте життя, бо саме особисте життя трансцендентно із трудовим, сімейним життям людини й ін.

Право на особисте (приватне) життя як право 4-го покоління прав людини, базується на положеннях ст. 32 Конституції України, ст. 12 Загальної декларації прав людини, ст. 8 Конвенції про захист прав і основних свобод людини та ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Багатоаспектним і поліфункціональним об'єктом цього права є «особисте життя», під яким слід розуміти поведінку фізичних осіб поза межами виконання різноманітних суспільних обов'язків, тобто життєдіяльність людини в сфері сімейних, побутових, особистих, інтимних та інших стосунків, що звільнена від «тягаря суспільних інтересів» та спрямована на досягнення особистої мети та задоволення власних інтересів [23]. Необхідно відразу зауважити, що при розгляді справ Європейським Судом з прав людини, ця інституція переважно оперує поняттям не «особисте життя», а «приватне життя», під яким розуміють здебільшого поведінку особи у сфері інтимного чи статевого життя (див., наприклад, рішення у справі «Норріс проти Ірландії» (Norris v. Ireland) [24]). На наш погляд, чим ближче до сьогодення, коли людиноцентристський підхід у гуманітарних дослідженнях набирає обертів, тим швидше ці близькі за контекстом поняття стають взаємозамінними.

До лексико-семантичного поля права на особисте (приватне) життя, комплексного за своїм характером, що включає в себе таку компоненту як право на самоідентичність (самовизначення), належать складні й навіть «громіздкі» правові конструкції таких понять, як: «фізична, психологічна й моральна недоторканість», «недоторканість приватного життя», «ідентичність і самостійність». Саме до юридичної конструкції категорії «ідентичність і самостійність» і тяжіє, на наш погляд, поняття «гендерна ідентичність», виходячи з положень Керівництва ЄСПЛ із застосування статті 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) Європейської конвенції з прав людини [3, с. 3–4].

По-друге, далі необхідно охарактеризувати поняття «гендерної ідентичності» як об'єкт права людини на гідну працю.

Право на гідну працю як і право на особисте життя в спеціальній літературі, також віднесене до 4-го покоління прав людини [25, с. 79]. Його характерною ознакою є те, що це право – складне системне утворення, має чотири основні складники за концепцією гідної праці: 1) право на повну, продуктивну, вільно обрану і справедливую зайнятість, 2) трудові права та протидія дискримінації; 3) право на соціальний захист; 4) право на участь у соціальному діалозі) [4, с. 139–140].

Отже, лексико-семантичне поле права на гідну працю, одним із компонентів якого є «трудова праця та заборона дискримінації», також вбирає в себе й поняття гендерної ідентичності [4, с. 125]. Те, що нині гендерна ідентичність є об'єктом права на гідну працю обґрунтовується й тим, що у зв'язку із розвитком антидискримінаційного законодавства у сфері праці під впливом концепції

гідної праці поняття «гендерна ідентичність» з 2015 року закріплене у ст. 2¹ КЗпП України як «захищена ознака», за якою забороняється дискримінація працівників. Також варто зазначити, що нещодавно була змінена редакція ч. 1 ст. 11 Закону України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI, в якій тепер зазначається, що держава гарантує особі право на захист від будь-яких проявів дискримінації у сфері зайнятості населення, і від гендерної ідентичності також [26]. Однак, визначення цього поняття у зазначених законах законодавцем, на жаль, так і не було розкрито.

Попри такі важливі новації в антикорупційному законодавстві в сфері праці і зайнятості, безробіття серед трансгендерів є основною сучасною проблемою, адже лише 31% з них працюють на повну зайнятість. Точна цифра для трансгендерних жінок становить 40%, а для трансгендерних чоловіків 36%, тоді як серед нетрансгендерів ці цифри становлять 57% для жінок і 72% для чоловіків. При працевлаштуванні багато трансгендерів також постійно стикаються з проблемами на робочому місці такими, як: безперервне знуцання з боку колег щодо одягу, відмова у відвідуванні бажаної вбиральні, у переоформленні трудового договору тощо. Деякі такі люди змушені звільнитися після психологічного тиску (мобінгу, булінгу), дискримінації, не відчуваючи можливостей захистити себе [27]. Інакше кажучи, масові й істотні порушення відбуваються щодо забезпечення справедливої повної та продуктивної зайнятості трансгендерів та поважного ставлення на роботі до їх честі, гідності, що є основними компонентами гідної праці.

Науково обґрунтована дефініція поняття «гендерна ідентичність» передбачається у Зводі юридичних принципів застосування міжнародно-правових норм з прав людини щодо сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності – «Джок'якартські принципи». Цей Звід принципів від імені коаліції правозахисних організацій (Міжнародної комісії правників та Міжнародної служби прав людини) розроблювала група з 29 авторитетних експертів різного профілю та досвіду в галузі прав людини з 25 країн на міжнародному семінарі, що проходив в Університеті Гаджа Мада в Джок'якарті (Індонезія) 6-9 листопада 2006 року

9 листопада 2006 року «Джок'якартські принципи» були одногосно прийняті цими експертами у якості міжнародно-правових стандартів, які юридично зобов'язують всі держави їх дотримуватися з метою забезпечення майбутнього, в якому всі люди, які народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах, матимуть можливість залишатися такими. 26 березня 2007 року у Женеві вказані принципи були оприлюднені на сесії Ради ООН з прав людини. Ці принципи наголошують, що першочерговий обов'язок будь-якої держави полягає у забезпеченні дотримання прав людини. Кожен принцип включає докладні рекомендації державам, додаткові поради недержавним суб'єктам, у тому числі наглядовим і контролюючим механізмам ООН у галузі прав людини, національним правозахисним інститутам, ЗМІ, неурядовим організаціям та донорам.

Отже, в «Джок'якартських принципах» зазначається, що гендерна ідентичність: 1) є невід'ємним елементом гідності й особистості кожної людини і не повинна бути підставою для дискримінації або порушень; 2) це глибоке усвідомлення тією чи іншою особою внутрішніх та індивідуальних особливостей гендерної приналежності, яка може як збігатися, так і не збігатися зі статтю з народження, включно з індивідуальним відчуттям свого тіла (може супроводжуватися зміною зовнішності або фізіологічних функцій медичними, хірургічними або іншими засобами за наявності особистого волевиявлення), та інші прояви, серед яких одяг, мова й особливості поведінки [28].

Завдяки цим принципам нині представники ЛГБТІ-спільноти (трансгендери) відстоюють свої майнові і немайнові права в судовому порядку, але переважно лише у розвинених країнах. Так, Карта прав трансгендерів на 2022 рік показує повільне відновлення прогресу в галузі їхніх прав [29]. Основні права трансгендерів, які все ще суттєво ущемлюються у багатьох країнах світу за цією картою, – право на юридичне визнання статі і право на забезпечення транс-інклюзивними робочими місцями, які мають безпосереднє відношення відповідно як до права на особисте (приватне життя), так і до права на гідні умови праці.

Згідно з твердженнями Європейського суду з прав людини у багатьох його рішеннях гендерна ідентичність особи – це «одна з найбільш інтимних сфер приватного життя особи» [30]. Проте, для більшості транс-людей без відповідних ідентифікаційних документів особливості їх гендерної ідентичності постійно виносяться у публічну сферу незалежно від їх бажання, особливо тоді, коли вони намагаються шукати роботу чи влаштуватися на неї, оформити соціальну чи страхову виплату або відкрити рахунок у банку чи подати скаргу до суду.

Нині існують проблеми в багатьох країнах з правом на самоідентичність (самовизначення) як складовою права на особисте (приватне) життя небінарних людей. Людей, які ідентифікують себе з небінарним гендером. Небінарний гендер є спектром гендерної ідентичності, який не входить у бінарну систему чоловічої або жіночої ідентичностей [31; 32]. У таких людей небінарна гендерна ідентичність може просто виходити за межі традиційної бінарної гендерної системи, бути комбінацією чоловічого та жіночого гендера (бігендерність, тригендерність), бути плаваючою, тобто мінливою з часом (гендерфлюїдність, від англ. fluidity – «рухливість, мінливість»), або ж повністю відсутня (агендерність) [33]. Небінарні особи також часто відчують обмеження своїх як майнових прав (право на гідні умови праці, насамперед право на справедливу оплату праці, на пенсійне забезпечення тощо), так і немайнових (право на особисте життя, гідне ставлення на роботі тощо).

У 2017 році вийшло доповнення до Джок'якертських принципів, відоме як «Джок'якертські принципи плюс 10». Його підготувала також міжнародна експертна група з прав людини, щоб зробити принципи ще більш інтерсекційними, інакше кажучи такими, які максимально враховуватимуть людське розмаїття, зокрема права інтерсекслюдей та людей із небінарною гендерною ідентичністю [34].

В Австралії, в США вже існує практика видачі небінарним особам гендерно-нейтральних паспортів, за якими у графі «стать» стоїть відмітка «X». Володільці цих паспортів після їх отримання стали почуватися більш щасливими, адже, як вони зауважували, закінчився, так званий, «строк їхнього тюремного ув'язнення» [35; 36].

Отже, враховуючи вищезазначене, сьогодні необхідно посилити медіатизацію проблемних правових питань серед населення в багатьох країнах світу, і України також, щодо забезпечення прав на особисте (приватне) життя та на гідну працю трансгендерів та людей із небінарною гендерною ідентичністю. Важливо донести інформацію про порядок юридичного визнання гендерної ідентичності людини, механізми захисту прав вказаної категорії осіб насамперед до правоохоронних органів, які безпосередньо здійснюють правозастосовну та правозахисну діяльність у державі.

Висновки

Проведений аналіз спеціальної літератури, статистичних даних, стану національного законодавства, дає змогу стверджувати, що в Україні й досі в юриспруденції не було системно і комплексно досліджено поняття гендерної ідентичності у якості об'єкту прав на особисте життя і на гідні умови праці людини.

Висвітлена історіографія формування та становлення поняття «гендерна ідентичність», починаючи з другої половини ХХ століття і завершуючи сьогоденням, дозволяє зробити висновок про те, що це поняття спочатку сформувалося переважно як елемент понятійного апарату психологічної науки, поступово ставало загальнонауковим, а зараз активно досліджується і розвивається в гуманітарних науках. В науках про людину гендерна ідентичність має три головні модальності: психофізіологічну, соціальну і особисту. Завдяки вказаним модальностям це поняття почало досліджуватися активно в правовій науці в кінці ХХ століття.

В роботі запропоновано авторське бачення щодо належності гендерної ідентичності до лексико-семантичних полей понять «право на особисте життя людини» та «право на гідну працю», які відносяться наразі до 4-го покоління прав людини.

Автором з'ясовано, що на законодавчому рівні термін «гендерна ідентичність» використовується законотворцем фрагментарно, лише в антидискримінаційному законодавстві в сфері праці і зайнятості, без закріплення його дефініції.

Сьогодні законотворцю, на наш погляд, необхідно активніше використовувати в законодавчій техніці новітній термін «гендерна ідентичність» при удосконаленні чинного національного законодавства (конституційного, цивільного, медичного, трудового тощо), а також розробити окремий законопроект «Про гендерну ідентичність», керуючись міжнародно-правовими стандартами «Джок'якартські принципи». В цьому законопроекті бажано було б закріпити чітке визначення гендерної ідентичності, процедуру її юридичного визнання й правові механізми захисту прав трансгендерів, насамперед їхніх прав на особисте життя й на гідні умови праці.

Подальші дослідження цієї теми доцільно присвятити різновидам гендерної ідентичності, а також розробці механізмів захисту прав трансгендерів.

Список використаних джерел

1. Бунчук О. Новітні людські права: прийняти не можна заборонити. Сайт юридичного факультету Чернів. нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича. URL: <https://cutt.ly/NKL3RvT>
2. Эгамназаров Х.Х. О понятии лексико-семантического поля в лингвистике. Учёные записки. 2018. № 1. С. 185–189.
3. Руководство по применению статьи 8 Европейской конвенции по правам Человека. Право на уважение частной и семейной жизни. Совет Европы. Европейский суд по правам человека, 2017. 114 с. URL: <https://cutt.ly/jJG2fZe>
4. Амелічева Л.П. Теоретичні та аксіологічні засади правового регулювання гідної праці в сучасних умовах державотворення: монографія. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 360 с.
5. Амелічева Л.П. Заборона дискримінації за ознаками «гендерна ідентичність» та «сексуальна орієнтація» у світлі теорії прав людини та концепції гідної праці. № 36. 2020. Часопис цивілістики. С. 70–76.
6. Бреус С.М. Міжнародно-правові стандарти і зарубіжний досвід у сфері гендерної ідентичності. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. № 3. 2014. С. 83–87.
7. Гербут В.С. Право на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність: сутнісний зміст та гарантії захисту: дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю: 12.00.02. Ужгород, 2018. 268 с.
8. Richard Kohler, Julia Ehrt. Legal Gender Recognition in Europe: Toolkit. First Edition: December 2013; Second Revised Edition: November 2016.
9. Правовий захист ЛГБТ-спільноти : посіб. / А. Л. Свящук. Київ: 2018. 212 с.
10. Товпеко Я.К. Реалізація конституційно-правових норм про права людини щодо сексуальних меншин: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ. 2017. 20 с.
11. Дискриминация по признаку сексуальной ориентации и гендерной идентичности в Европе: доклад о правах человека. Хаммарберг Т. и др. Издательство Совета Европы 2012. URL: <https://rm.coe.int/-/16807b8ae5>
12. Ходаківський М.Д. Протидія дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності в Україні. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2014. Вип. 66. С. 297–307.
13. Money, J., Hampson, J. G., & Hampson, J. L. (1955). An examination of some basic sexual concepts: The evidence of human hermaphroditism. Bulletin of The Johns Hopkins Hospital, 97, 301–319.

14. Money, J., Hampson, J. G., & Hampson, J. L. (1955). Hermaphroditism: Recommendations concerning assignment of sex, change of sex and psychologic management. *Bulletin of The Johns Hopkins Hospital*, 97, 284–300.
15. Ожегов С.И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / РАН; Ин-т рус. языка им. В.В. Виноградова. М.: ООО «А ТЕМП», 2006. 944 с.
16. James. W. *The Principles of Psychology*. N. Holt, New York. 1890. 689. URL: <https://cutt.ly/AKAKe62>
17. Ehrhardt, Anke A. (August 2007). «John Money, PhD». *The Journal of Sex Research*. 44 (3): 223–224. URL: doi:10.1080/00224490701580741
18. J. Pilcher, I. Whelehan. *50 Key Concepts in Gender Studies* SAGE. 216 p.
19. Philomena Essed, David Theo Goldberg, Audrey Kobayashi. *A Companion to Gender Studies*. John Wiley & Sons, 16 mar. 2009. 576 p.
20. Ярская-Смирнова Е. Возникновение и развитие гендерных исследований в США и Западной Европе. Введение в гендерные исследования. Ч. I: Учеб. пос. / И. Жеребкина (ред.). Харьков, СПб.: ХЦГИ, Алетейя, 2001. С.17–48.
21. Гапова Е. Классовый вопрос постсоветского феминизма или об отвлечении угнетенных от революционной борьбы. *Гендерные исследования*. 2006. № 15. С. 144–164.
22. Lorber, Judith. *The Social construction of gender*. Sage, 1990. URL: <https://cutt.ly/WKL90Sk>
23. Притикіна А. Відкритість та гласність судового засідання чи порушення прав людини в цивільних справах? Сайт Вінницького міського суду Вінницької області. URL: <https://cutt.ly/XKDzkvl>
24. Norris v. Ireland (Application No. 10581/83): European Court of Human Rights Date of decision: 26 October 1988 Link to full case: URL: <https://cutt.ly/eKDkNi9>
25. Амелічева Л.П. Парадигма правового регулювання гідної праці в сучасних умовах розвитку трудового законодавства: дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.05. Київ, 2020. 487 с.
26. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників: Закон України від 12.05.2022 № 2253-IX. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://cutt.ly/KKAQqc>
27. Human rights and gender identity. Commissioner for Human Rights. Strasbourg, 29 July 2009. 19 p. URL: <https://rm.coe.int/16806da753>
28. Джокьякартские принципы. Принципы по применению международно-правовых норм о правах человека в отношении сексуальной ориентации и гендерной идентичности. Университет Гаджа Мада. Джокьякарта, 6–9 ноября 2006 г. 2007. 40 с. URL: <https://cutt.ly/YKDRNNV>
29. Trans Rights Map 2022 reveals slow comeback of progress on trans rights. TGEU. URL: <https://tgeu.org/trans-rights-map-2022/>
30. Factsheet – Gender identity issues. European Court Of Humen Rights. Press Unit. May 2022. URL: <https://cutt.ly/WKL9Ock>
31. Bear Bergman, Meg-John Barker, *Genderqueer and Non-Binary Genders* (2017), Palgrave Macmillan, p. 43.
32. Usher, Raven, (2006). *North American Lexicon of Transgender Terms*. San Francisco. ISBN 978-1-879194-62-5. OCLC 184841392
33. Otis, Hailey. *Genderqueer: What It Means*. *Ursidae: The Undergraduate Research Journal at the University of Northern Colorado*. 2015. Vol. 4, №. 3.
34. *The Yogyakarta principles plus 10*. 10 November 2017, Geneva. URL: <https://goo-gl.su/7tpKBW>

35. Вопросы прав человека, связанные с гендерной идентичностью и сексуальной ориентацией. Совет Европы. URL: <https://cutt.ly/4JGBCvO>
36. «X» в графе «пол». В США выдали первый гендерно-нейтральный паспорт. BBS NEWS. Русская служба. URL: <https://www.bbc.com/russian/institutional-50098149>